

ЗІСТОРІЇ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Десять років назад, 5 грудня 2001 року в Україні відбувся перший Всеукраїнський перепис населення. Переписи населення - головний засіб збирання основних статистичних даних про народонаселення і житловий фонд, які мають за мету створення всеохоплюючого джерела статистичної інформації для планування економічного та соціального розвитку, адміністративних цілей, оцінки умов життя, для дослідних робіт, а також для використання в комерційних та інших цілях. Країні потрібні об'єктивні та надійні дані щодо населення, трудової діяльності і ситуації з житлом.

Рішення щодо проведення перепису населення є індикатором готовності суспільства отримати інформацію про його економічне, соціальне та демографічне становище.

Потреба в обліку населення виникла в давні часи. З формуванням державності в будь-якій країні виникає потреба обчислення людності, що живе на певній території, з'ясування якісних характеристик народонаселення даної країни, зокрема за віком, статтю, національністю, віросповіданням, професією тощо.

При проведенні давніх переписів, головним чином, переслідувалася фінансово-військова мета, тобто визначення кількості населення, що оподатковується і кількості чоловічого населення, придатного до військової служби.

Перші відомі переписи населення були проведені в Китаї в XXIII ст. до н.е. [1, с.240]. В стародавні часи переписувалося населення таких країн, як Індія, Єгипет, Вавилон, Греція. Відомості про облік євреїв знаходимо в Біблії. В Римі обчислення населення ("цензи") проводилося з 510 по 30 р. до н.е. регулярно раз на 5 років.

В середньовіччі масштабні переписи проводилися в імперії Карла Великого і в Англії в роки правління Вільгельма Завойовника. Але в більшості держав систематичні переписи не проводилися, тому навіть наприкінці XVIII ст. не було відомостей про кількість населення країн світу.

Початок систематизованого перепису населення покладено Америкою. Згідно з Конституцією 1787 року переписи населення всієї республіки мали проводитися через кожні 10 років. Перший перепис в Америці відбувся в 1790 році. Пізніше аналогічні переписи були проведені в Англії, Швеції, Франції, Пруссії та інших державах.

На українських землях народообчислення проводилося ще за часів Київської Русі в IX-XII ст., про що свідчать літописи. Перші згадки про облік населення належать до XIII ст. Вони проводилися і за часів татаро-монгольського поневолення. "*Окаянії*, - пише літопис, - *ізочтоша всю землю рускую, токмо не чтоша ігуменов*" [2, с.7]. Такі обліки були поведені у 1245, 1257, 1259, 1273 роках [3, с.29].

У матеріалах XIV-XVI ст. є згадки про проведення переписів в окремих містах, як правило це були поземельні переписи і перепису підлягали тільки працівники чоловічої статі. Ці переписи не були загальнодержавними, проводилися нерівномірно і охоплювали невеликі території.

Пізніше на українських землях, які увійшли до складу Речі Посполитої, проводилися люстрації - періодичні описи державних маєтків, міст, замків.

Серед переписів населення за часів Гетьманщини треба відзначити такі переписи, як перепис 1666 року, що був проведений московськими переписчиками, "*Генеральне слідство про маєтності*" (1729-1731 рр.), Румянцевський "*Генеральний опис Малоросії*" (1765-1769 рр.). Метою проведення останнього перепису було "*все измерить, исчислить, оцнить и закрепить*" [4, с.216].

В кінці XVIII ст. - на початку XIX ст. українські землі були поділені між двома імперіями - Російською та Австрійською, які на той час вже мали свою практику проведення переписів населення. Так, на території Російської імперії в період з 1718 до 1856 року проводилися ревізії, які обчислювали населення, взявши за основу ревізьку душу, тобто особу чоловічої статі (пізніше почали переписувати і жінок). Основна мета ревізій - розкладка і стягнення подушного податку, поповнення війська. Все населення поділяли на 3 групи:

I - для подушного оподаткування та інших повинностей (селяни, міщани, ремісники);

II - тільки для відома (духовенство, дворянство, ямщики, відставні військові чини);

III - звільнялися від переписів (регулярна армія, іноземці).

Система подушних ревізій проіснувала майже 140 років, за які було проведено 10 переписів: 1719, 1745, 1763, 1782, 1795, 1811, 1815, 1834, 1850 і 1858 років.

У Лівобережній Україні першим подушним обліком населення, введеним російським царем Петром I, була четверта ревізія, яка

проводилась у 1781-1787 роках, оскільки на початку цього періоду Лівобережжя остаточно втратило автономію. У Правобережній Україні це був п'ятий подушний облік (ревізія), який проводився протягом 1794-1808 років, оскільки приєднання її до Росії відбулося у 1793-1795 роках. На території України, що була у складі Росії мала відбутися шоста ревізія, яка призначалась на 1811 рік, але припинена у зв'язку з загрозою війни з Францією, і відбулася сьома ревізія, проведена у 1815-1825 роках, восьма - в 1833-1835, дев'ята - 1850 і остання ревізія - в 1857-1859 роках.

З 1859 року замість ревізій вводиться поточний адміністративно-поліцейський облік, який визначав кількість і склад наявного населення всієї імперії.

Перші обліки населення в Галичині було проведено після її входження до складу Австрійської імперії у 1772-1774 роках. І надалі вони проводились через 3-4 роки. Вони охоплювали також Закарпатську Україну і Північну Буковину. Перший загальний перепис населення в Австрійській імперії проведений у 1818 році, але програма цього перепису, як і наступних десяти була обмеженою, примітивною, як і більшість загальних переписів, проведених в інших країнах у першому історичному періоді розвитку переписів населення. Станом на 31 жовтня 1857 року в Австрійській імперії проведений перший загальний перепис, програма якого відповідала сучасному її розумінню. Після нього в Австрії було проведено ще п'ять загальних переписів населення: 1869, 1880, 1890, 1900, 1910. Усі ці переписи охоплювали територію сучасних Івано-Франківської, Львівської (за незначним винятком), Тернопільської (за винятком колишнього Кременецького повіту) і Чернівецької (за винятком колишнього Хотинського повіту) областей [3, с.44].

Слід зазначити, що на першому історичному етапі розвитку переписів населення (кінець XVIII ст. - перша половина XIX ст.) закладались основи їх організації, визначались програми. Разом з тим стала усвідомлюватись потреба у зіставлянні даних переписів різних країн, уніфікації єдиних рекомендацій.

Вирішення цих проблем здійснювалось на другому історичному етапі розвитку переписів населення (друга половина XIX ст. - перша половина XX ст.).

В 1872 році в Петербурзі відбувся міжнародний статистичний конгрес, на якому обговорювались питання проведення переписів населення. Так конгресисти визнали, що найкращим часом для перепису є кінець грудня, бо в цей час населення найбільш нерухоме; бажано, щоб переписи проводилися кожні 10 років.

На Петербурзькому конгресі також було запропоновано ознаки, за якими проводився би облік населення:

- 1) ім'я і прізвище;
- 2) стать;
- 3) вік;
- 4) відношення до голови господарства;
- 5) громадянський стан;
- 6) заняття, посада;
- 7) віросповідання;
- 8) рідна мова;
- 9) освіта (грамотність);
- 10) місто народження і національність;
- 11) місце проживання;
- 12) сліпота;
- 13) глухонімота;
- 14) ідіотизм і кретинізм;
- 15) "сумашествіє" [1, с.243].

Але більшість держав світу цих рекомендацій не дотримувалися, а самі визначали ознаки для обліку. Так, американські переписи робили помітки про колір шкіри, а в Пруссії - про кількість безробітних.

Згідно "Положення о первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г." потрібно було відповісти на 14 запитань. До запропонованих міжнародним конгресом ознак додано питання про "відношення до глави сім'ї". Грамотність визначалась відповіддю на 2 запитання: "2 а) Умеет ли читать? б) Где обучается, обучался или кончил курс образования?" Пункт №14 "Занятие, ремесло, промысел, должность или служба", а також ділився на дві частини: "а) Главное, то есть то, которое доставляет главные средства для существования; б) 1. Побочное или вспомогательное. 2. Положение по воинской повинности".

В Державному архіві Сумської області зберігаються матеріали Сумської, Глухівської, Путивльської, Кролевецької та Лебединської переписних комісій. Згідно з цими документами підготовка до перепису розпочалася ще з червня 1895 року. Вся територія Росії була поділена на переписні дільниці, на які пізніше почали доставлятися переписні листи, а також нагрудні значки, портфелі і чорнильніци для переписувачів. В зв'язку з тим, що були різні форми переписних листів (для міста, сільської місцевості, військових, залізничних вокзалів), то організовувалися навчання переписувачів [5].

Бути переписувачами виявили бажання представники різних верств населення. Так, в списках переписувачів значаться дворяни, почесні громадяни міст, вчителі, священники, кадети, міщани, селяни. Слід також зазначити, що переписувачі поділялися на 2 групи - платні і безоплатні. Цікаво те, що безоплатних було більшість і кожна переписна комісія мала списки запасних безоплатних переписувачів.

Переписувачу платили по 10 коп. за кожен лист, або по 1 коп. за 1 душу, записану в переписний лист [6]. За свою роботу безоплатні переписувачі отримували медаль “*За труды по первой всеобщей переписи населения 1897 г.*”. Який вигляд мала ця медаль і за які заслуги нею нагороджували, можна дізнатися з матеріалів переписних комісій, що зберігаються в обласному архіві.

В цілому перший і єдиний перепис населення в Російській імперії пройшов досить організовано, але переписні листи оброблялись довго і матеріали перепису були опубліковані через 8 років після його проведення.

Перший перепис за часів радянської влади відбувся 28 серпня 1920 р., під час якого разом з переписом населення проводився сільськогосподарський перепис і облік промисловості. Але в зв'язку з громадянською війною він не охопив всієї території країни.

Всього було проведено 7 загальних Всесоюзних переписів населення - 17 грудня 1926 р., 6 січня 1937 р., 17 січня 1939 р., 15 січня 1959 р., 15 січня 1970 р., 17 січня 1979 р., 12 січня 1989 р. В енциклопедичних виданнях радянських часів перепис 1937 року не згадується. Адже його результати не могли задовольнити правлячі кола Радянського Союзу, бо викривали страшні події, що відбувалися на території Союзу, зокрема втрати населення України в часи голодомору 1932-1933 рр., репресії. Не задовольняли уряд показники щодо писемності населення, освіти, релігійності та ін. Тому приймається рішення про скасування результатів перепису 1937 р. у зв'язку з “*низькою*” якістю його проведення [3, с.65].

Були розстріляні начальник Бюро перепису населення О.А.Квіткін, в Центральному управлінні народногосподарського обліку ЦУНГО А.Краваль, начальник УНГО УРСР М.Асаткін, його заступник Є.Кустелян, який керував Республіканським бюро перепису, заступник начальника бюро І.Вейцблін. Багато інших працівників, які займалися переписом, було репресовано або звільнено з роботи.

Після Другої світової війни в Україні було проведено переписи в 1959, 1070, 1979, 1989 роках.

Упродовж 1999-2004 років у більшості країн було реалізовано державні програми щодо національних переписів населення. З огляду на послідовне інтегрування до світового співтовариства, Україна не залишилася осторонь від цього міжнародного заходу і в 2001 році також провела перший за часів незалежності перепис населення.

Результати опитування засвідчили вплив тих кардинальних змін, які відбулися в Україні за період від останнього радянського перепису 1989 року. Крім того, дані перепису були покликані відповісти на численні запитання стосовно перспектив подальшого розвитку нашої країни. А ще цей перепис показав світові - що є Україна у загальноєвропейському контексті, як вона виглядає у порівнянні з іншими країнами регіону, яке місце посідає серед них.

В Україні проведення наступного перепису населення заплановано на 2012 рік.

1. Брокгауз Ф.А. Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. - С.-Петербург, 1898. - Т. 23.

2. Пустоход П.И., Воблый В.К. Переписи населения / Под ред. ак. М.В.Птухи. - М., 1936. - 207 с.

3. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Авт. кол. Власенко Н.С., Лібанова Е.М., Осауленко О.Г. та ін. - К., 2004. - 558 с.

4. Максимович Г.А. Деятельность Румянцево-Задунайского по управлению Малороссией. - Нежин, 1913.

5. ДАСО, ф.625; 609; 773; 444; 772.

6. ДАСО, ф.609, оп.1, спр.1, арк.37, 39, 41.

МАРКОВСЬКА З.І.

ДІЯЛЬНІСТЬ БУНДУ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.

Величезну роль в історії єврейської культури кінця ХІХ - початку ХХ ст. відіграла діяльність найвпливовішої на теренах України єврейської політичної партії - Бунду (у перекладі з ідишу - союз). Цю партію, повна назва якої є «*Загальний союз єврейських робітників в Литві, Польщі та Росії*», було засновано у вересні 1897 р. на конспіративному з'їзді у Вільно. В 1898-1903 та 1906-1912 рр. Бунд на автономних засадах входив до складу РСДРП, соціалістичну програму якої він загалом підтримував. Втім стосовно вирішення національного питання позиція Бунду чітко відокремлювалася від ідеології РСДРП. Ця позиція довгий час була